

Hélène Carrère d'Encausse

ROMANOVCI

DYNASTIE POD VLÁDOU KRVE

Hélène Carrère d'Encausse
LES ROMANOV
Une dynastie sous le règne du sang

translation © Jana Němcová, 2017

„Les Romanov“ by Hélène CARRERE D'ENCAUSSE © Librairie Arthème Fayard, 2013

ISBN 978-80-7511-338-2

ISBN 978-80-7511-339-9 (epub)

ISBN 978-80-7511-340-5 (pdf)

Hélène Carrère d'Encausse

ROMANOVCI

DYNASTIE POD VLÁDOU KRVE

*Claudu Durandovi, nakladateli a příteli,
jehož tolik cenné rady mě doprovázejí už čtvrt století*

ÚVOD

Dne 21. února 1913. V Petrohradě, hlavním městě, vyrostlém z bažin, obklopeném vodou, vysněném a vystavěném Petrem Velikým o dvě století dříve, se rozléhají rány z děla. Začíná oslava třístého výročí dynastie Romanovců. Velkolepé slavnosti zavedou carskou rodinu z hlavního evropského města imperátora Petra do hlavního města staré Rusi – Moskvy, která zažila korunovaci všech carů. Poté carská rodina odjíždí napříč svým impériem a zastavuje se v Kostromě, městě postaveném na břehu velké ruské řeky Volhy, odkud dynastie, jejíž dlouhá historie je v tomto slavném roce oslavována, pochází. Právě zde byl mladičský Michail Romanov v roce 1613 vybrán Dumou bojarů, aby nastoupil na ruský trůn.

Dynastii Romanovců v roce 1913 představuje rodina, která postupuje v čele dlouhého průvodu a před kterou se právě sklání davy tisíců se na kraji cest či na břehu řek. Vítězoslavný carský pár, čtyři krásné velkokněžny a jediný stín této podívané – devítileté dítě, bledé, křehké a nesené námořníkem. Přesto je carevič Alexej následníkem trůnu, budoucností dynastie.

Při této okružní cestě má carská rodina možnost odhalit, co je její impérium, nesmírný prostor, jehož nejzazší hranice, které ho oddělují od Persie, byly právě stanoveny. Množství obyvatel, sto dvacet pět milionů, počet, který nepřestává stoupat a který nabízí obrazy obdivuhodné rozmanitosti Ruska. Lid různého původu,

všech možných kultur a náboženství – podobná lidská mozaika nikde jinde neexistuje.

Tento nesmírný prostor navíc oplývá přírodním bohatstvím. Vyvází obilí, plní se továrnami a přitahuje jako nové Eldorado nespočet podnikatelů a střadatelů dychtících podílet se na blahobytu této neobyčejné a fascinující země. Země, která se stala významnou evropskou mocností, spojencem Francie, která na ni spoléhá, stejně jako spousta dalších států na kontinentě, které společně čelí znepokojující a ctižádostivé Německé říši vybudované Bismarckem.

Ani davy, které se tlačí kolem cest, po nichž projíždí carský průvod, ani státy, které obdivují moc tohoto impéria, nemají vůbec tušení, kolik nejistoty se skrývá za tímto triumfem. Nepředpokládají, že za pět let se v tomtéž impériu vznítí revoluce, monarchie bude smetena, carská rodina vyhlazena.

Nad touto tak velkolepou a šťastnou cestou však visí neblahé předzvěsti. A Mikuláš II., suverénní vládce, který průvod vede, tak citlivý na znamení, je možná zaznamenaná. V Kostromě při setkání s duchem svého předka, prvního z dynastie, navštíví Ipatjevský klášter, z něhož Michail odešel, aby usedl na trůn; tuší Mikuláš II., že toto jméno *Ipatjev* ho bude pronásledovat až do konce života? *Ipatjev*: jméno kláštera, kde vznikla jeho dynastie, ale také název odlehlého domu za Uralem, kde měl být on, hlava rodu, a všichni jeho blízcí zavražděni. Jaká to strašná shoda okolností!

A není jediná. Jeho předek, tento duch, který ho vítá v Kostromě, se jmenuje Michail. Pět let poté, v tom osudném roce, Mikuláš II., nucený zřici se trůnu, určí jako nástupce svého bratra, který je také Michail. A ten, aby trůn přijal, ho bude chtít obdržet, jako první z Romanovců, shromážděním zastupujícím ruský lid. Duma bojarů již neexistuje, ale není Ústavodárné shromáždění na počátku 20. století její moderní formou? Michail I. zahajuje dynastii, ten, který měl být Michailem II., ji uzavírá. Další shoda okolností!

Co Mikuláš II. věštil z těchto nashromážděných znamení, zatímco se budoucnost ještě jevila tak příznivě? Co si o tom myslel ve chvíli utrpení, kdy se staly tyto shody okolností skutečnými? Víme, že si oddaně uschoval sešit psaný rukou dědečka, kterého uctíval, Alexandra II., ježž byl prostě nazván *Romanovci*, dějiny jedné dynastie, která dále pokračovala i poté, co car osvoboditel zaznamenal její velké okamžiky. Dějiny dynastie vyznačující se tragédiemi, vraždami, neštěstími navzdory časům slávy. A obklopené znameními, která vždy živila obavy stejně jako sny pověřčivého národa, jakým byl ruský lid. Zde jsou dějiny dohnané do osudného konce, jehož se vždy Mikuláš II. obával: dějiny Romanovců, tří století slávy, moci a krve.

I. KAPITOLA

K počátkům Ruska / Krvavá moc

„Legitimní car zemřel, trůn zůstal prázdný a začaly nepokoje.“

Autor tohoto lapidárního výroku – velký historik Kostomarov – umísťuje velmi příhodně do roku 1584, kdy zemřel car Ivan Hrozný, počátek jednoho z nejtragičtějších období ruských dějin: neklidnou dobu – *smutnoje vremja*.

Toto období bude zahrnovat tři desetiletí a bude završeno roku 1613 nástupem nové dynastie – Romanovců.

Dějiny Ruska v těchto desetiletích neklidu, i předtím během stejně tak nepokojných století, jsou především dějinami krvavých konfliktů a dobývání moci. Je to dlouhá krvavá historie.

Na počátku byl, jako velmi často v dějinách lidských společností, hrdina, mýtus: Rurik, kníže z Novgorodu, o němž téměř nic nevíme, ani o jeho původu, ani o jeho činech a skutcích, který však dal jméno dynastii, jež vládla Rusi od 9. století. Naproti tomu jeho příbuzný a dočasný nástupce Oleg je historikům znám dobře. Než Rurik umřel, označil za svého právoplatného nástupce syna Igora. Ale protože ten byl ještě pouhým dítětem, regentskou vládu měl zajistit Oleg.

V roce 862 se Oleg vydává na tažení dolů po Dněpru, dostává se až k „malému městu umístěnému na kopci“ – jedná se o Kyjev, kolébku Rusi. Zbavuje moci Askolda a Dira, kteří tam vládli, neboť nejsou, jak jim řekne, „rodu knížecího“, a aby se jich zbavil,

bez váhání je zabije. Od tohoto okamžiku je pánem Kyjeva, který prohlásí „matkou ruských měst“.

Léta běží, Igor se stává dospělým; Oleg ho uzná Rurikovým nástupcem, svěří mu Kyjev a odjede bojovat s Turky.

Oleg, řečený Moudrý, vládl Kyjevu tři desetiletí, i když jeho panování bylo přerušeno válečnými lety. Když roku 907 umírá,* je svrchovaným vládcem Kyjeva skutečně Igor, Rurikův syn. Tak začíná epos dynastie Rurikovců; dlouhý sled knížat sprádajících dějiny.

Ale Kyjev zdaleka není pokojným knížectvím; je obklopen hrozivými sousedy, kteří vypadají, že se na něj každou chvíli vrhnou, zpusťoší ho, zbaví ho nezávislosti. Chazaři, Pečeněhové, Polovci přicházející ze stepi se nepřestávají valit na „matku ruských měst“. A poslední zkouškou jsou roku 1240 Mongolové, kteří stanou před Kyjevem; vede je Čingischánův vnuk Bátú, jenž dobyl Rjazaň, pak Vladimir a Suzdal. Město je vzato ztečí, srovnáno se zemí, obyvatelstvo vyhlazeno. Zlatá horda slaví úspěch.

Drama mongolské okupace doplnilo množství vnitřních dramat: boj, který trápí dynastii, boj rodů, vymáhání feudálních výsad. Na počátku toho všeho stojí problém následnictví, který oslabí moc Rurikovců a urychlí jejich pád. Byzantské právo, které přisuzovalo dědictví po otci prvorozenému, do Kyjeva bezpochyby proniklo s přijetím křesťanství Vladimírem I. v 9. století. Ale slovanská tradice dělení se ukáže být silnější než byzantská. Konec konců tato slovanská tradice byla velmi komplexní. Na jednu stranu potvrzovala přednost prvorozeného, knížete Kyjeva, Rurikova potomka, před jeho bratry, kteří byli jeho vazaly. Ale současně zachovávala následnický princip mezi bratry, smrt knížete měla za následek přiznání nástupnictví bratrovi, který po něm následoval, a ne jeho synovi. Tento složitý systém byl zdrojem nepřetržitého soupeření

* Olegovo úmrtí se ve většině pramenů uvádí až roku 912. – Pozn. překl.

a neustálého vraždění uvnitř rodu. Dědické problémy se tradičně řešily vraždou.

Přesto v tomto prostředí krvavých sporů poznal Kyjev šťastné okamžiky, v nichž vynikající panovníci zabezpečovali období míru. Nejprve Vladimír po svém přestupu ke křesťanství. Poté jeho syn Jaroslav Moudrý, který se chvíli bouří proti otci, ale jemuž Vladimírova smrt zabránil stát se otcovrahem. Když dosáhne moci, vykonává rozumnou a pokojnou vládu a jeho politické, zákonodárné a vzdělávací dílo mu vynese uznání „ruský Karel Veliký“. Později přichází Vladimír Monomach, který není přímým nástupcem svého otce, ale který byl vyneset k moci důvěrou lidu, hezkou to výjimkou z dědického pravidla. Je to moudrý kníže, pozoruhodně vzdělaný, který vypracuje zákonodárný systém a obhájí pokojné způsoby vládnutí.

Později Kyjev zažil řadu efemérních knížat, která se střídala zběsilým tempem, v němž byla vyháněna od moci, aby se k ní nakrátko vracela díky vzájemným vraždám. Utrpení Kyjeva ukončil v roce 1169 Andrej Bogoljubskij, Monomachův pravnuček, suzdalský kníže, který se ale chtěl stát také knížetem Kyjeva. Shromáždil knížata, aby se zmocnil města, které podrobil plenění. Kyjev, takto trýzněn vlastními, dozrál na počátku 13. století k tomu, aby podlehl okupačnímu nájezdu.

Mongolská nadvláda byla samozřejmě tragédií pro Kyjev i všechna ruská knížata pocházející z Rurikovců, která tehdy vládla v zemi, ale také jim přinesla jisté výhody. Přiměla je urovnat vlastní spory a postupovat jednotně. Mongolové v zásadě vládli nenáročně, ba dokonce nepřímě. Vybírali „tribut“, ale spíše než aby si vzali jeho výběr sami na starost, což by předpokládalo zřídit správu a dohlížet na podmaněný lid, raději tuto starost svěřili místním knížatům. Za jejich spolupráci jim udělili listinu, *jarlyk*, skutečnou chartu uznávající moc těchto knížat nad vlastními poddanými. Mongolové sázeli na tento princip uznání, aby ustanovili mezi knížaty hierar-

chii a podpořili ta nejposlušnější, která tak získala rostoucí lokální vliv a měnila se v malé mocnáře. Pro ruskou jednotu to byl příznivý proces. Roku 1317 obdržel Jurij, kníže moskevský, od chána Uzbeka, který tehdy ovládal Rus a jehož sestru měl za manželku, s *jarlykem* titul moskevského velikého knížete. Podpora mongolského chána dodala Jurijovi odvalu v záměru rozšířit svou moc do dalších oblastí – je to počátek „shromažďování ruských zemí“ kolem jeho knížectví, což Moskvě přisoudí hlavní roli v rámci Rusi, která se, zatím nesměle, vydává na cestu scelování.

Později, během dalších složitých následnických sporů, získává také Jurijův mladší bratr Ivan zvaný Kalita od chána titul velikého knížete Moskvy. Tak je stvrzeno přední postavení Moskvy nad ostatními knížectvími, a město zažívá rychlý rozkvět, jenž souvisí s chánovou ochranou. Moskva je tak přitažlivá, že se do ní církve, která dosud sídlila ve Vladimíru, rozhodne přesunout hlavní náboženské centrum Rusi. Byzantský model jednotného státu, kde se nástupnictví řídí přísnými zákony, tlak mongolského okupanta a jeho podpora moskevských knížat, jejich vzrůstající moc a úsilí shromáždit ruské země, konečně také podpora, kterou jim přináší církve, přispěly k tomu, že může sjednocená Rus v roce 1480 dosáhnout suverenity. Ivan III. tehdy slavnostně vyhláší konec mongolské nadvlády.

Ivan III. mohl díky svému dlouhému panování (1462-1505) sehrát významnou roli v „shromažďování“ Rusi. Do své moci získal dosud nezávislá knížectví Novgorod a Tver, udělal ze sebe nástupce kyjevských knížat a pozvedl své postavení, když se oženil se Sofií Palaiologovnou, neteří posledního byzantského císaře Konstantina XI. Když tak učinil, přidal dvouhlavého byzantského orla ke svatému Jiří, ochránci dynastie, a přisvojil si titul *cara*.

Politický pokrok byl značný, i když se Ivan III. občas vracel ke starému zvyku dělení. Vydobyl si moc, když se zbavil svých bratrů, které uvrhl do vězení nebo zabil, a uchvátil jejich země. Vůči vlast-

ním synům se ukázal být více nejistý, když jim sice přidělil výsady, ale zároveň stanovil, že jenom veliký kníže vládne diplomatickou a finanční mocí.

V mnoha směrech připomíná Ivan III. svého současníka Ludvíka XI. Stejně jako on rozbil ve své rodině feudální zřízení. Stejně jako francouzský král, který učinil konec anglickým nájezdům, skoncoval s nadvládou Mongolů. Stejně jako tento Francouz, který uvedl zákony svého království do souladu s novým řádem, vydal roku 1497 zákoník *Suděbník*. A konečně stejně jako Ludvík XI. jednal se všemi, kdo se mu postavili do cesty, nemilosrdným způsobem. Jeho vnukovi Ivanu IV., který zdědí trůn ve věku tří let, připadne úkol završit politické dílo sjednocení a uspořádání moci, zahájené na začátku rurikovské dynastie. Ale protože tříleté dítě nemůže vládnout, dědické spory kolem regentství budou mít za následek strašlivé násilí, začínající vraždou regentky Jeleny, která ostatně sama zavraždí příbuzné ohrožující její moc. Dětství budoucího Ivana IV. se odehraje při podívané na postavené šibenice, vypíchané oči, na mrtvolu na kusy roztrhané, za řevu mužů podrobených mučení.

Dvě tváře Ivana IV., zvaného Hrozný

Není divu, že se Ivanovi již ve třinácti letech, když pozoruje své příbuzné, kteří tak násilně soupeří o moc, podaří provést první převrat. Svolává bojary, obžalovává je a oznamuje jim, že se pomstí na tom nejmocnějším z nich, který drží všechnu moc, knížeti Šujském. Jeho pomsta je strašná: poté, co ho nechá mučit, ho dává roztrhat svým psům. Ještě čtyři roky vyčkává a roku 1547 se nechává korunovat. Je mu sedmnáct let a nárokuje si titul cara. Moskva již není pod vlivem velkoknížete, ale samovládce.

Ivan IV. je ztělesněním tragického osudu předromanovské Rusi a jejích ztracených možností. Jeho skutečné panování začíná dramatem: požárem, který zpustoší Moskvu, vzpourami, panikou. V tomto ovzduší národního neklidu a pověřivosti se bojaři bouří a povstávají, aby se pokusili chopit se znovu moci. Ale Ivan dosáhne zjednaní pořádku, prosadí svou moc a rozhodne se pro shovívavost a mír. Otevírá se doba reforem podléhajících zemskému sněmu (*Zemskij sobor*): soudní reformy, správní, vojenské; konečně také určení vztahu mezi církví a státem koncilem roku 1551.

V prvních letech vlády se Ivanu IV. podařilo vybudovat ruský stát, přetvořit společnost, v níž je domýšlivost velkých zlomena, v níž jsou všichni angažováni ve službách státu, v níž se může uplatnit nadání nejprostších. Ivan také zajistil bezpečnost hranic. Rusko, konečně stmelené, se tak stává evropskou zemí podobnou ostatním.

Ale ještě jednou se projeví tragický osud země, a na počátku tohoto zvratu jsou nepředvídané okolnosti.

Roku 1560 umírá carova manželka Anastasie Romanovna. Ivan je přesvědčen, že byla zavražděna. Není snad každá smrt v Rusku výsledkem úkladné vraždy? Hledá viníky. Činí tak obzvlášť horlivě i proto, že musel před několika lety, kdy byl vážně nemocen, sledovat, jak mezi mocnými sílí ambice vedoucí ke spiknutí a rozvratu systému. Když se zázračně vyléčil, ztratil již důvěru ve své okolí a Anastasiina smrt dovrší přeměnu rozumného knížete v krutovládce, který nezná žádných mezí.

V jeho šíleném výkonu moci se prosazují tři rysy, které ničí všechnen předchozí pokrok. Zaprvé rozdělení území na dvě části: jednu, kde si zemské orgány zachovávají své pravomoci; druhou, *opričninu*, která je oddělenou oblastí, kde se prosazuje jediný zákon, a to panovníkův. V této části Ruska neexistuje žádná tradiční autorita či prostředník, platí pouze přímý vztah věrnosti carovi. Je to předobraz totalitních států 20. století. Druhou inovací je naprostý teror; spiknutí nebo podezření ze spiknutí má za následek přijetí principu kolektivní viny, který Ivanovi umožňuje zničit jeho odpůrce, ale také celé rodiny, ba dokonce města (Novgorod roku 1570), zaútočit na církve a zavraždit metropolitu Filipa, kterého pak církve prohlásí za svatého. Genocida nepatří jen do historie 20. století, je příznačná již pro druhou etapu vlády Ivana Hrozného. Konečně třetím projevem tohoto šíleného panování je 19. listopad 1581 – Ivan zabíjí vlastního syna, dědice, Anastasiina syna.

Tato druhá část vlády byla založena na logice tabuly rasy. Car již nedokáže strpět *starou Rus* s jejími bojary a městy, která občas zavádějí demokratické praktiky, jako to předvedli správci Novgorodu, církve, konečně ani samotného nástupce, a zničí je se zuřivostí, jež nezná mezí, ani žádnou výjimku. Ivan IV. si zcela zasloužil jméno, které mu dal lid: Hrozný (*Groznyj*, z *groza*, hrozba). Chtěl vytvořit nový svět, v němž by měl naprostou moc nad lidmi a věcmi. Tato

utopie nabude převahy nad ním a ruským státem, jehož konstrukci v první fázi vlády završil. Tak začne neklidná doba. Vyznačuje se několika prvky:

Nejprve dynastická otázka. Když Ivan zemřel, bylo ještě možné vybrat následníka. Dva z jeho synů přežili, ale v dané situaci nebyli moc vhodní. Starší Fjodor, Anastasiin syn, byl spíše řeholník než car, a panovala důvodná obava, že nebude poslušen rodičů ani bojarů, jejichž ambice povzbuzovalo odhalení Fjodorovy neschopnosti, někteří dokonce mluvili o jeho idiocii. Druhý dědic byl Dimitrij, syn Marie Nagajové, poslední manželky Ivana Hrozného. Církev tento poslední sňatek nepožehnala, a v jejích očích stejně jako v očích lidu byl Dimitrij pouhým levobočkem. Na jednu stranu tu byl dědic neschopný vládnout a navíc bez potomků, na druhou nelegitimní dědic; Fjodor byl navzdory všemu prohlášen za cara. Ale v této poněkud zmatené situaci se objevil muž seslaný Prozřetelností: Boris Godunov, jeho švagr. Čaroděj mu předpověděl, že jednoho dne usedne na trůn a setrvá tam sedm let. Prosadil se jako výhradní poradce cara a jakýsi regent. Mladého Dimitrije a jeho blízké poslal do Ugliče, jejich údělného panství, a zahnal všechny své soupeře, ale nikdy neprolil krev.

K dobru se mu připisují dvě novoty: jedna sociální, druhá náboženská.

Sociální problémy jsou tehdy značné. Většinu ruského obyvatelstva tvoří především rolnictvo, jehož postavení neustále oslabuje. Šlechta, která nechává rolníky pracovat na svých panstvích, je strašně ždíímá. Ubozí rolníci, zmožení veškerou zátěží, prchají do nově otevřených prostor – mnozí se přidávají ke kozákům ze stepi, víceméně rebelům, a stát tato nadměrná pohyblivost zneklidňuje. Ostatně od roku 1497 jsou stanovena omezení: rolníci mohli opustit panství, k nimž byli připoutáni, jen během dvou týdnů kolem svatého Jiří (patrona Ruska), to je 26. listopadu v juliánském kalendáři. Ivan Hrozný se rozhodl tuto toleranci zrušit a nechal vypracovat

pozemkovou knihu, aby lépe lokalizoval uprchlíky, kterých bylo stále hodně. Roku 1597 bylo nařízeno, že každému rolníkovi, který utekl před rokem 1592 (datum sčítání obyvatelstva), zůstává svoboda pohybu, ale ten, který utekl později, musí být vrácen svým pánům. V roce 1649 bude proces znevolňování rolnictva završen a nový zákoník zavede nevolnictví s konečnou platností.

Boris Godunov v tom hrál významnou roli. Aby posílil stát, své panství, postupně rozšířil nevolnictví, které využíval k tomu, aby odměnil své sluhy a zajistil si jejich věrnost. Upevňování nevolnictví v Rusku se odehrávalo v nevhodnou dobu oproti vývoji v západní Evropě, kde obnova státu měla za následek zánik nevolnictví zřízeného v čase, kdy byl stát slabý, podrobený tlakům mocného feudálního řádu.

Druhou velkou inovací Borise Godunova bylo založení ruského patriarchátu. Konstantinopol byla ovládána nevěřícími, ruská církev na ní nemohla být nadále závislá. Stala se autokefální.

Roku 1590 se zdá, že v Rusku nastane období klidu. Boris Godunov drží moc, ale činí tak ve jménu suverénního vládce, který je legitimním dědicem; ruská církev potvrzuje moc státu a šlechta je klidná, protože stát připoutává rolníky k jejím panstvím.

Po Rurikovcích střídání pravých a falešných carů

Dvě dynastické události – zde vidíme hlavní význam tohoto problému pro Rusko – zničí tuto chvilkovou rovnováhu. V květnu 1591 je Dimitrij, dítě z Ugliče, nalezen podřezaný. Tato záhadná smrt otevře cestu veškerým obviněním, veškerým pomstám.

Roku 1598 umírá Fjodor bez dědice. Rodová linie Rurikovců je přerušena. Jakého panovníka tedy dát Rusku? Ovšemže ještě žila knížata pocházející od Rurika, ale žádné nehrálo roli ve vývoji ruského státu. Avšak byl tu Boris Godunov, držitel moci, šikovný politik, posílen čarodějovou předpovědí. Svou kandidaturu prosadil v zemském sněmu, který narychlo svolal, kandidaturu podpořil patriarcha, jenž mu vděčil za svůj status, duchovenstvo a stejně tak lid povoláný potvrdit to, co se podobalo plebiscitu. Při nástupu na trůn, který měl zdání legitimacy – společenského přání, zpřetrhal Boris Godunov tradici tak obtížně zavedené rodové dědičnosti a určitým způsobem i mýtus o posvátné povaze panovníka. O výběru vládce už s konečnou platností nerozhodovala legenda – ta o Rurikovi – ani kontinuita, ale společnost.

Tohle přerušení přispěje k nepokojům, které se zemí již šíří. Kdo je pravý car, kdo ten falešný? Dynastická změna neprochází tak snadno, a fáma o existenci *pravého cara* sílí současně s tou o *uzurpátorovi*, který zavraždil cara, aby se zmocnil jeho místa.

Jako vždy hraje v Rusku ve sledu událostí zásadní roli společenské klima. Rolníci nesouhlasí s rozšířením nevolnictví, pokračují

v útěcích nebo se utvrzují v nespokojenosti blízké jacquerii. Sklizně jsou špatné, počasí je stále nepříznivé, množí se lokální nepokoje. Roku 1601 zuří hladomor. Země je připravena uvěřit, že je někde *pravý car*, vzkříšený nebo nesprávně podříznutý.

Roku 1601 se vynořuje *pravý car* a prohlašuje, že je Dimitrij. Aby znovu dosáhl trůnu, žádá o pomoc polského krále, vytváří si armádu složenou z donských a dněperských kozáků, k níž se připojují houfy vzbouřených rolníků, a začíná dobývat svou zemi. Ohně vzpoury hoří ve všech ruských oblastech – pro Dimitrije, nebo proti němu, ale spíše proti Borisi Godunovi, náhle obviněnému ze všeho zla. Nese vinu za přírodní pohromy, ale především za to, že chtěl založit panovnický rod na úkor legitimních dědiců. Dokonce je proti němu vymyšleno Fjodorovo potomstvo anebo uznáván Dimitrij. Ať tak nebo onak, Rusové se domnívají, že dynastický sen Borise Godunova se zakládá na vraždě.

Boris Godunov umírá roku 1605, sedm let po nástupu na trůn, jak předpověděl čaroděj. Než umřel, získal pouze zástupce vrchnosti; bojaři, patriarcha, velitel vojska přísahají věrnost jeho synovi. Ale jakou má tato přísaha cenu v okolním zmatku, nejistotě, která obestírá jeho legitimitu, a při vítězoslavném pochodu Dimitrije, který je považován za *pravého cara*, jenž vyvázl z dramatu v Ugliči, na Moskvu? Ti, kteří složili přísahu Godunově synovi, se proti němu bez váhání obrací a dynastický spor se, jako vždy, urovnává krví. Boris Godunov nastoupil na trůn, protože dědic Dimitrij se utopil v krvi. Trůn se vrací Dimitrijovi, který se zázračně znovu objevuje v Ugliči, prolitím krve Godunovců, kteří jsou všichni pobiti – dědic, vdova a zbytek příbuzenstva.

Celý národ horlivě vítá tohoto cara, pravým jménem Jurije Otrepeva, o němž se říká, že je to zběhlý mnich, ale neméně pevně se o něm tvrdí, že byl před čtrnácti lety zázračně zachráněn v Ugliči. Matka dítěte z Ugliče, Marie Nagajová, ho slavnostně uznává dědicem. Jak rychle se přesto tento nový car znelíbí! Je bezpochyby

kultivovaný a inteligentní, ale fyzicky je znetvořený, má šeredný obličej a moc se nepodřizuje ruským zvykům. Je právě naopak, jako Boris Godunov, fascinovaný západem, kam chce poslat mladé Rusy za vzděláním, obklopuje se Němci, je nakloněn katolíkům a je přítelem Poláků. Není ostatně jeho žena Polka? I když velké Rusko ví o tomto novém carovi jen málo, Moskva ho začne rychle nenávidět, a nepřátelská koalice proti němu shromáždí všechny ty, kteří ho chvíli předtím dosadili k moci. 17. května 1606 vtrhl dav do Kremle, „car Dimitrij“ je vyhozen z okna a na nádvoří podříznut. Dvakrát podřezán, jaká to symbolika! Jeho matka Marie Nagajová, která je zavřená v klášteře, je z něj znovu vytažena, aby potvrdila, že tento Dimitrij, jehož před nedávnem uznala, byl pouhý uzurpátor, zběhlý mnich, a vůbec ne dítě z Ugliče. Aby se zabránilo tomu, že by se ještě jednou znovu objevil, je jeho mrtvola spálena, jako se to dělá s těly čarodějů, a jeho popel rozptýlen dělem! Konečně, aby byla završena *post mortem* poprava tohoto Lžidimitrije, jsou do Moskvy převezeny ostatky mrtvého dítěte z Ugliče a církve se postará o jeho kanonizaci.

Ale komu svěřit moc?

Takto se objevuje nový muž seslaný Prozřetelností – kníže Vasilij Šujskij. V Dimitrijově aféře hrál vždy určitou roli. Na počátku přísahal, že viděl tělo podříznutého dítěte; poté, jakmile se objevil „car Dimitrij“, ho obvinil, že je pouhý podvodník. Po Dimitrijově defenestraci se doslova vrhá na trůn.

Kníže Šujskij příslušel k rodové linii Rurikovců, i když se jednalo o větev, která vždy zůstávala vzdálena trůnu. Aby si ho vybojoval, dovolával se legitimacy Ivana IV. a *pravého* Dimitrije z Ugliče; ale protože moc nedůvěřoval bojarům, nedal jim čas, aby svolali zemský sněm, a nechal rozhodnout plebiscitem spěšně shromážděné přívržence a zmatený dav, připravený na všechna dobrodružství. Když byl Vasilij za těchto velmi pochybných podmínek prohlášen za cara, pokusil se získat si přízeň bojarů, jimiž předtím pohrdal,

a to přijetím mírových závazků: už žádné tyranské zatýkání, žádné zabavování majetku, jen čistou spravedlnost. Ale moc se pak již nepodřizuje rozumu ani dohodám mezi mocnými. Zásah společnosti přinesl trpké plody. Lid naslouchá veškerým fámám. Byl to opravdu falešný Dimitrij, jenž byl podříznut a spálen? Falešní Dimitrijové se vynořují odevšad, každý se prohlašuje za *pravého cara* a požaduje, aby byl jako takový uznán. Zmatený lid se přiklání jednou k tomu, podruhé k jinému. Dva *falešní carové* tak uvedou zemi do úplného chaosu a přivedou ji ke zhroucení.

Prvního z těchto *falešných carů* s sebou přineslo roku 1606 silné povstalecké hnutí, které vedl kníže Šachovskoj a někdejší galejník v zajetí Tatarů Ivan Bolotnikov. Tito dva muži stojí u počátku sociálních protestů na jihu Ruska. Bolotnikov, pozoruhodná osobnost, svolává rolníky, aby povstali proti vrchnosti, proti vlastnictví a především proti nevolnictví. Není divu, že Bolotnikov přilákal davy chudáků, které zaslepil příslib nového politického a sociálního řádu. Z politického hlediska je hnutí Šachovského a Bolotnikova zmatenější, protože zažívají velké potíže se jmenováním *pravého cara*. Jednou požadují dítě z Ugliče, podruhé „careviče Petra“, domnělého Fjodorova syna, který nikdy neexistoval. Ovšem na tom nezáleží, důležité je, že vše se děje pod praporem rurikovské dynastie.

Druhý car se objevuje za podpory silného lidového hnutí – jeho přívrženci přísahají, že tento car není nikdo jiný než carevič zavražděný v Ugliči. Prohlašuje se za cara a usazuje se ve vesnici Tušino, blízko Moskvy. Tento nový car je zároveň uznán matkou dítěte z Ugliče, Marií Nagajovou, která již předtím uznala za svého syna zběhlého mnicha, a Marinou Mniszkovou, vdovou po tom samém Dimitrijovi, který byl podříznut na nádvoří Kremlo a obrácen v popel.

Tento nový Dimitrij má dvůr v Tušinu, obklopuje se státní správou a přitahuje množství těch, kteří dovedli k moci cara Vasilije. Mezi věrnými cara Dimitrije z Tušina se objevuje také metropolita

Filaret (Fjodor Romanov), který se stal metropolitou díky „prvnímu caru Dimitrijovi“. Tušínský car zajde ještě dál, uděluje mu titul patriarchy, aniž by se příliš staral o způsoby, a pomíjí fakt, že v Moskvě se nachází jiný patriarcha Hermogenes. Od té chvíle vládne naprostý zmatek. Stát má dva cary – Vasilije v Kremlu, Dimitrije v Tušinu; ale také dva patriarchy, dvě dumy, dvě státní správy!

Trochu dále od hlavního města se vynořuje téměř znenadání třetí Dimitrij. Který je tedy v této hordě uchazečů o trůn ten pravý? I když lidová přízeň váhá, kolísá, nechává se vždy strhnout *pravým carem*, jedním z těchto Dimitrijů, přičemž odmítá cara Vasilije. Ten není schopen bránit svůj trůn a je žádán, aby ho opustil. Aniž by odporoval, je uvržen do kláštera, stejného, odkud deset let předtím uprchl první Lžidimitrij! Vasiliji Šujskému nestál trůn za to, aby dával v sázku život.

Rusko ztracené, Rusko zachráněné

V dějinách Ruska jde o rozhodující okamžik, kdy málem přestalo existovat. Ve všeobecném zmatku se tehdy pohledy obrací k patnáctiletému dospívajícímu chlapci Vladislavovi, synu polského krále Zikmunda III., a je řada těch, kteří předpokládají, že mu bude svěřen trůn, aby obnovil pořádek.

Vydá se Rusko svému tradičnímu nepříteli? A jaké jiné řešení si lze představit v situaci, kdy se k vnitřním zmatkům přidávají vnější hrozby, které nadále přizívují chaos?

Je rok 1610. Moskva přísahá věrnost princí Vladislavovi, zatímco Tušinský car prchá a bude zabit. Ale král Zikmund ničí toto hezké uspořádání. Odmítá, aby jeho syn konvertoval k pravoslaví – je to hlavní podmínka jeho usazení na trůn. Ve skutečnosti je to pro něj jen záminka. Zikmund III. chce ruský trůn sám pro sebe a podniká výpravu, aby ho dobyl se zbraní v ruce. Ohrožuje Moskvu.

Ve stejnou chvíli se na severu objevuje další nebezpečí. Švédský král Gustav Adolf nechce, aby se Polsko zmocnilo ruského trůnu, jinými slovy, aby zabralo Rusko. A tak tam posílá vojsko, které postupuje rychle, dobývá Novgorod. Nyní se Švédsko dožaduje ruského trůnu, aby na něj umístilo vlastního kandidáta prince Filipa, králova bratra.

Nebezpečí je obrovské – bude Rusko dobyto Švédy nebo Poláky? Ze strany Ruska již neexistuje žádný mocenský kandidát, protože

car Dimitrij z Tušina byl zavražděn a car Vasilij setrvává v modlitbách v klášteře. A tak se v jednu chvíli zdá, že jediným řešením, které zbývá, je zahraniční car.

Náhlé vzednutí domácí odporu vychází z národního cítění. Patriarcha Hermogenes volá zem k odboji proti katolické moci a proti rozkladu Ruska. Vedle něj hrdina všech válek kníže Požarskij a řečník z Nižného Novgorodu Minin sestavují vojsko, osvobozují Moskvu ze strašného obležení, kde se Poláci, opevnění v hlavním městě, živí lidským masem. V listopadu 1612 je Moskva dobyta tímto národním nouzovým vojskem, které je stejně tak různorodé, jako samotné Rusko. A Rusko je vráceno samo sobě. Po bitvě na Kulikovském poli, kde roku 1380 porazil Dimitrij Donský Mongoly, a po dobytí Kazaně za vlády Ivana Hrozného se znovudobytí Moskvy zapíše do kolektivní paměti jako jedna z rozhodujících etap národní historie.

Není divu, že Rusové přikládají takovou důležitost – přesně o dvě století později – roku 1812 Napoleonově porážce. Není divu, že si Rusko osvobozené od sovětského systému vybralo 4. listopad, aby ho označilo státním svátkem, i když v mírovějším kontextu 21. století oslavovat národ v den, kdy Rusko zvítězilo nad Polskem, není možná nejlepší způsob, jak odstranit staré neshody... Ale tento výběr dobře zapadá do představy národních dějin, které se utvářely neustálým znovudobýváním území na vnějším nepříteli, ať už byl jakýkoli.

Národní vzednutí v letech 1610-1612 soustředilo lidovou pozornost na hlavní hrozbu – v sázce byla nezávislost země. Jakmile byla nezávislost zajištěna, zbývalo, jako vždy, vyřídit otázku moci.

Dynastie Rurikovců byla vyčerpána. Dynastie Borise Godunova neexistovala. Změna byla nutná. Moc je v Rusku trvalou odpovědí na nejisté časy zrozené z chaosu. Byl to případ roku 1613, 1917 i 1991. Pro Rusy ten, kdo se ujímá moci, musí být ve všem otcem ochráncem (*bátuškou*); Rusko, ruská země, vlast je jejich matkou

(*matuška Rossija*). Tato rodičovská představa tria car-země-lid, která ponechává málo místa samotnému státu, je v 17. století velmi výrazná, a bude až do roku 1917. Ale pro ty, kteří mají moc, v sobě zahrnuje obrovskou odpovědnost: znamená to přidat k této potrojně koncepci, která převládá v kolektivním vědomí a podněcuje věrnost, stát, životaschopný a silný stát, který zaručuje zájmy všech.

V zemi, která je poznamenána zmatkem, znepokojením lidí a obrovskými sociálními problémy, se vždy vnucuje politická otázka – otázka moci. Ta je konstantou ruských dějin, v nichž se pravidelně ničivým způsobem hroutí státní struktury a v nichž chce v takových chvílích vždy neklidná společnost vědět, ke komu se obrátit, kdo ztělesňuje moc.

Po neklidné době přinese rok 1613 odpověď na tento trýznivý problém – bude jí dynastie Romanovců.

II. KAPITOLA

Zrození dynastie: Michail I.

V roce 1613 je ruský trůn neobsazený, ale mnozí kandidáti mají v úmyslu na něj dosednout. První z nich, který se cítí být legitimnějším než jeho soupeři, kníže Požarskij, který Moskvu o rok dříve vysvobodil z obležení polsko-litevskou armádou, má hodně stoupců a veřejně dává najevo velké ambice. Kníže Dmitrij Trubeckoj také usiluje o trůn a dvoří se přitom kozákům, kteří vyvozují svou moc z vítězství, jichž dosáhli. A ještě je tu Filaret Romanov, pravým jménem Fjodor Romanov, syn Nikity Romanova, jehož sestra Anastasie byla první manželkou Ivana Hrozného; Fjodor Romanov, nucený vstoupit do řádu, byl vychován do funkce metropolity. Jeho příbuzenství s Anastasií, tím pádem nepřímým s Ivanem IV., mu dávalo dynastickou legitimitu, kterou posilovala jeho náboženská pověst. Ale byl tehdy vězněn Poláky, byl tedy nepoužitelný.

Výběr ještě jednou připadl na zemský sněm (*Zemskij sobor*), který jako jediný mohl zaručit legitimitu nového panovníka, zejména ve chvíli, kdy bylo zároveň zapotřebí změnit dynastii. *Zemskij sobor* se sešel začátkem roku 1613. Měl dohromady mezi pěti až sedmi sty členy, i když v soupisech se objevilo pouze dvě stě sedmdesát sedm podpisů. Sněm shromáždil bojary, služebnou šlechtu, obyvatele měst a zástupce rolníků, kteří nebyli nevolníky. Konečnou listinu podepsalo dvanáct rolníků. I když nemáme k dispozici zápis debat, skrze různá svědectví víme, že *Zemskij sobor* se rozhodl hned na

začátku vyloučit jakéhokoli cizího kandidáta a omezit seznam kandidátů na půl tuctu. Po živých debatách vyškrtnul mocné a příliš výrazné kandidáty a dal se strhnout k výběru zdánlivě neznámého Michaila Romanova, syna Fjodora Romanova, metropolity Filareta.

Michail Romanov byl teprve šestnáctiletý mladík, který žil se svou matkou v Ipatjevském klášteře v Kostromě, kam se ho vydali hledat. To, že nakonec zvítězil, bylo zdůvodněno dynastickými a morálními zájmy. Zprvce byl skrze svého dědečka Nikitu příbuzný s Anastasií a zaniklou dynastií, mohl se nepřímo dovolávat legitimacy Rurikovců a zapsat se do dlouhého toku ruských dějin.* Ale v jeho prospěch hrály také morální důvody. Michail Romanov díky svému mládí zůstal stranou intrik neklidné doby, rovněž stranou Poláků, různých uchazečů o trůn a samozvanců. Když ho *sobor* vybral, byli do celé Rusi vysláni zmocněnci, aby mezi obyvatelstvem zkoumali ohlasy jeho jmenování. Bylo ještě zapotřebí přesvědčit tohoto dospívajícího chlapce, nesmělého a držícího se v ústraní, aby přijal korunu, která mu byla nabídnuta. Také bylo zapotřebí přesvědčit jeho matku, která byla velmi zdrženlivá vůči myšlence, aby byl její syn vytržen z klidu kláštera a čelil osudu, jehož nástrahy si uvědomovala.

Michail Romanov byl korunován 21. července 1613 a Platonov napsal: „Země, která zjistila, že jde o boží výběr, jákala radostí.“ Ale Kostomarov, jiný velký ruský historik, zdůrazňuje: „V dějinách je jen málo příkladů a událostí, které se odehrály za tak smutných podmínek jako zvolení ještě nezletilého Michaila Fjodoroviče.“

Jak byl jeho úsudek přesný! Země byla tehdy v troskách, státní pokladna prázdná, mnoho měst, mezi nimi i Moskva, bylo zničeno požáry, zatímco drancující a povstalecké tlupy systematicky vysáva-

* Jde o legitimitu Ivana Hrozného, neboť Romanovci přišli do Ruska pozdě. Jejich první známý předek se jmenoval Andrej Ivanovič Kobyla a přišel z německého území společně s bratrem Feodoreem ve 14. století.

ly venkov. Za hranicemi se Poláci a Švédové těžko smířovali s tím, že ztratili naději na ovládnutí Ruska. Tváří v tvář jejich zlosti a touze po pomstě bylo Rusko, jež mělo rozloženou armádu, bez obrany.

Mladý car byl moudrý. Byl si vědom své slabosti a nezkušenosti, a tak se rozhodl opřít o *sobor* a dobrovolně omezit svou moc. I když v tomto směru nemáme k dispozici žádný psaný dokument, víme, díky svědectví současníků, že se zavázal vládnout s omezením vlastní moci. Často svolával *sobor*, který měl za úkol překonat všechny velké problémy a především najít prostředky, jak obnovit stát. Michail se rovněž obklopí členy rodiny z matčiny strany, kteří mu budou radit.

Ale roku 1619 se situace radikálně mění. Metropolita Filaret, jeho otec, je konečně propuštěn na svobodu a vrací se z Polska, je pozvednut na patriarchální trůn a se souhlasem svého syna a v rovnosti s ním se stává první osobností státu. Přijímá titul velkého gosudara stejně jako car Michail a od té doby všechny státní listiny nesou jejich dva podpisy. Tahle úzká a pro Rusko šťastná spolupráce potrvá až do roku 1633, kdy Filaret umírá na tehdejší dobu ve velmi úctyhodném věku osmdesáti osmi let.

Výběr jednoho z Romanovců v roce 1613 se tedy přidržel již evokovaných dynastických důvodů, ale také skutečnosti, že Romanovci byli respektovaní a jejich jméno nebylo poskvrněno krví. Neklidnou dobu, dobu zpusťového a téměř zanikajícího Ruska zahájilo podříznutí dospívajícího chlapce, zneuctění nevinnosti; uzavřel ji pokojný nástup mladičského cara na trůn, obraz vítězo-slavné nevinnosti. Unikne nakonec Rusko prokletí krve neustále prolévané v honbě za mocí?

Pokojné panování

Mladý car Michail měl štěstí. Morální vliv jeho otce partriarchy a *soboru*, který často svolával, posiloval jeho vlastní autoritu. Ale těžil také z politické úvahy vypracované na počátku jeho vlády kronikářem Ivanem Timofejevem, který přistoupil k tomu, že dal mocenskému systému a nové dynastii ideologicky pevné základy. Zmatení myslí bylo natolik velké, že tato úvaha byla nezbytná. Po tři desetiletí se trůnu domáhali praví a falešní carové. Po Rurikovcích mezi sebou bojovaly a vzájemně se vyhladily tři efemérní dynastie: Godunova, Lžidimitrijů, Vasilije Šujského. Jak tedy oddělit to pravé od falešného? Čtyři panovníci, kolik uchazečů o trůn, kolik protiřečících si svědectví, jako ta Dimitrijovy matky, Marie Nagajové, která nejprve rozpoznala svého syna v prvním údajně vzkříšeném Dimitrijovi a pak se ho zřekla, aby následně uznala dalšího Dimitrije? Můžeme k tomu přičíst zmatek samotných po sobě jdoucích Lžidimitrijů. Co věděli o své pravé identitě? O svých vztazích k dítěti z Ugliche?

Ivan Timofejev vyřešil problém legitimacy panovníka, když vyšel z principu jeho imanentní povahy a zbavil ho závislosti na svých činech. Boris Godunov byl opravdu spíše dobrým vládcem, i když Timofejev ho vinil z Dimitrijovy vraždy, na rozdíl od Vasilije Šujského, který se vyznačoval neschopností a nezodpovědností. Přesto byl Godunov, ač dobrý car, uzurpátor. Podle Timofejeva musí le-

gitimní car v sobě uvést v soulad božskou přirozenost, nositelku legitimacy, která ho staví nad mínění lidí, a lidskou přirozenost, která mu ukládá takové chování, jež ho povznáší na úroveň jeho funkce. Legitimní car byl předurčen Bohem, ale jeho legitimita byla také potvrzena požadavky, které nemá člověk-car právo přehlížet. Tak se představa neomezené carské moci, již byla moc Ivana Hrozného, prezentovaná o století dříve Josifem Volockým, odchyluje ve jménu morálních požadavků. Tento nový požadavek, který zavazuje cara, aby uvedl v soulad boží vůli se svou lidskou stránkou, bude provázet první Romanovce a načrtne obrysy pokojného panování, jež je v příkrém rozporu s minulými tragédiemi.

Úkol, který byl uložen caru Michailovi, byl přesto obrovský a málo se shodoval s jeho mírovými názory. Nejprve bylo zapotřebí potlačit vzpoury a zajistit vnější bezpečnost. Stačily tři roky, aby byl odpor zlomen. Vzpourné tlupy byly poraženy v poli; stále nespokojeným kozákům bylo odpuštěno, byli naverbováni k řádnému vojsku a pověřeni porážkou švédského nepřítele. K tomu došlo rychle – mír se Švédy podepsaný roku 1617 ve Stolbově navrátil Rusku Novgorod, ale Švédům zanechal pás území u finského mořského zálivu, čímž bylo Rusko odříznuto od moře. Nástupci cara Michaila zdědí tento trýznivý problém – jak dosáhnout moře? O rok později byl podepsán mír s Polskem, které si ponechalo některá ruská území, mezi nimi Smolensk, ale propustilo zajatce. Takto se Michail znovu shledal se svým otcem, uctívaným metropolitou Filaretem.

Michailovo Rusko odříznuté od Baltu bylo zranitelné. Nebylo by řešením usilovat o přístup k jižním mořím? Donští kozáci o tom byli přesvědčeni a chtěli se pokusit dobýt Azov. Avšak panovník, který velmi lpěl na míru, se obrátil na *sobor*, aby s ním projednal jejich plán. Sotva znovu našli mír na severu, měli by ho okamžitě zpochybnit kvůli nejistým výdobytům na jihu? *Sobor* se vyslovil proti nerozvážnosti takové výpravy. Především

měla proběhnout obnova státu. Tyto ambice znovu vzkřísí až Petr Veliký, Michailův vnuk.

Přednost dostala vnitřní obnova – zpočátku finanční. Byly zavedeny a rozšířeny daně, ale ke konci Michailova panování nebyla situace o nic oslnivější než v jeho počátcích. Jeden z důvodů tohoto nezdaru spočíval v dualitě moci a zájmů, které nastaly s Filaretovým návratem. Na jedné straně byl mladý panovník s dobrými záměry, ale slabou povahou. Na druhé Filaret, který byl obklopen svatozáří patriarchální moci, byl silné a rozhodné povahy, ambiciózní, obrácený spíše k světskému štěstí než víře. Filaret si nevybral mnišskou kápi, byla mu vnucena, ale vytěžil z ní značný vliv. Následkem toho mu jeho syn dobrovolně přepustil hlavní moc. Vládl obrovským územím, klášterům, dědičným pozemkům složeným z *voťčin*. Zatímco je lid z měst a venkova drcen daněmi a podroben tlakům zkorumpovaných úředníků, stát získává monopol na vývoz zboží, území podřízená patriarchovi jsou zproštěna daně. Na druhé straně se zesiluje nevolnictví, rozhořčení rolníci nadále touží utéct z půdy, která je neživí.

Vláda cara Michaila je rovněž otevíráním se vnějšímu světu a cizincům. Velmi mnoho z nich přitahuje tohle „barbarské Rusko“, jehož možné bohatství všichni tuší společně s příležitostmi, které může nabídnout těm, kteří se tam odváží. Moskva poznává velký příliv cestovatelů, ale také „investorů“, kteří staví továrny a nechávají v nich pracovat především cizí státní příslušníky, o nichž soudí, že jsou lépe připraveni na technické práce než Rusové. Obchodníci přicházející z Holandska a Švédska také využívají tohoto otevírání, které je charakteristické pro vládu prvního Romanovce. Ruská armáda, kterou se panovník snaží na sklonku válek přestavět, rovněž přijímá mnoho švýcarských a německých žoldnéřů.

I když Rusko navzdory obnoveným vojenským prostředkům nemohlo Polsku vzít Smolensk ani dobýt Azov, mladý panovník dobude opravdových úspěchů na Sibiři a rozšíří své území. Sibiř

přitahuje Rusy, lovce, obchodníky s kožešinami, kozáky, a dokonce rolníky utíkající před pány, kteří doufají, že se ztratí v jejích hlubinách. Zatímco tam postupují prapory dobrodruhů, které nikdo nezpřemocnil, stát se vyvíjí díky jejich aktivitě, staví opevnění, zřizuje obchodní zastupitelství, vybírá od místního obyvatelstva, které je bezbranné, daně. Instituce se upevňují mírovými prostředky. Roku 1621 byl první ruský biskup Cyprián jmenován do čela právě vytvořené „diecéze“ na Sibiři. Roku 1632 se Rusové usazují na březích Leny a zakládají město Jakutsk. O čtyři roky později dosahují kozáci z Tomsku břehů řeky Amur. Zakrátko přichází čas zahájit dialog s tajuplnou čínskou říší.

Při hodnocení této první vlády Romanovců má velkou váhu Sibiř. Ale také uspořádání státu, které územní rozmach nutí zlepšit. Státní správa byla rozdělena na *prikaz* (ministerstva) – bylo jich třicet pět. Některá pokrývají oblasti zvláštních pravomocí (finance, zahraniční záležitosti, poštu,...); další jsou územní jako *prikaz* kazaňský či sibiřský. Roku 1625 přijal car titul *samovládce*, který ukazuje jeho vůli vykonávat opravdovou moc, i když až do konce své vlády se o ni dělí, nejprve se svým otcem, ale vždy se *soborem* a státní správou, která posílí.

Když roku 1645 car Michail umírá, nechává svému dědici obnovený stát, který se dle Ključevského popisu vyznačuje dvěma významnými rysy: „slabší než stát posledních Rurikovců, ale mnohem méně izolovaný od Evropy“. A abychom byli spravedliví, můžeme uzavřít, že je to stát s obnoveným mírem.

Následnictví nepůsobí žádné problémy – je jeden legitimní dědic. Je to starší syn cara Michaila Alexej, který bez obtíží usedá na trůn, čímž dokazuje pevnost dynastie. Stejně jako otec bude Alexej vládnout tři desetiletí, během tohoto času bude sledovat jeden politický cíl, upevní dynastii a také rozšíří prostor Ruska.

III. KAPITOLA

Velké nepokojné panování Alexeje Mírného

Nástupce cara Michaila byl korunován, stejně jako jeho otec, v šestnácti letech. Byl synem druhé manželky zesnulého panovníka, za guvernéra měl bojara Borise Morozova, který bude především po mnoho let jeho rádcem. Alexej, pojmenovaný Mírný (*Tišajšij*), zdaleka nebyl bezvýznamným dědicem. Od dětství překvapoval své okolí předčasnou vyspělostí, zvědavostí mysli, díky níž byl velmi kultivovaným panovníkem, byl velký čtenář, ale příležitostně také pisatel pamětí a nadšenec do divadla, které bylo v Rusku novinkou. Rovněž to byl muž plný rozporů jak vzezřením, tak i chováním. V dětství byl oblékán „po německém způsobu“; coby car se dobrovolně předváděl v těžkém tradičním oblečení, které nosili jeho předkové. Ostatně ruská ikonografie zachycuje jeho běžný obrázek. Ale současně byl jako jeho otec přitahován západem a během svého panování k němu bude tíhnout.

Coby vnuk patriarchy Filareta byl car velmi zbožný, bděl nad dodržováním všech církevních obřadů a nikdo by nepředpokládal, že se pokusil převrátit víru a zvyky. Rusko od něj očekávalo mírumilovné vládnutí. A přesto třicet let jeho panování bude poznamenáno několikanásobnými krizemi, značnými politickými změnami a velkým schismatem, které otřese ruským vědomím. Vláda Alexeje Mírného, dbalého dodržování božího zákona, bude s konečnou platností vládou kontrastů a tragédií; ale tento panovník

nikdy neprolije krev, aby potřel své soupeře, udělá to pouze proto, aby bránil to, co považuje za hlavní předmět zájmu své země.

Alexej, jak jsme řekli, nastoupil na trůn velmi mladý, a tak podléhá nejen vlivu svého vychovatele, ale také svého tchána Miloslavského; oba se svými rozhodnutími snaží řešit mnohdy katastrofální finanční situaci, což ale zapříčiní hluboké vnitřní krize. Stejně jako Michail je Alexej konfrontován s věčným problémem zoufale prázdné pokladny. Jak ji naplnit? Jak najít zdroje, které umožní fungování státu? Jako vždy bude odpověď znít: daně, což zpravidla vede k pohromám. Dvě opatření vyvolají lidové pohoršení: zvýšení daně ze soli, již tak velmi vysoké, a ustanovení tabákové daně. Zatímco ruská církev zakazovala konzumaci tabáku, Alexejovi rádci na něj naléhali a dodávali mu odvahy, aby z něj vytěžil daňové zisky. Rusko žilo v roce 1650 pod tradiční dvojí mocí církve a cara; Filaretův odkaz zůstal nedotčen, panovnickova zbožnost byla dobře známa. Jak mohl lid chápat tato rozporuplná opatření – pravidla nařízená církví a při té příležitosti do očí bijící zákaz tabáku, a povzbuzování k jeho spotřebě státem? Byla možná jediná odpověď – car se nemohl mýlit, Bůh za něj ručil, ale na vině byli jeho rádci. Nadto korupce byla veliká, hlavně mezi rádci a uvnitř státní správy. Proto se do nich lid pustil.

Roku 1648, stěží tři roky po začátku Alexejovy vlády, povstali Moskvané proti příliš velkým daním, proti korupci a proti rádcům; vzbouřenci vnikli do Kremlu, do domů bojara Morozova a dalších funkcionářů; v hlavním městě, jehož domy byly postaveny ze dřeva, propukl a čilým tempem se rozšířil požár. Alexejovi se podařilo zachránit Morozova, ale musel obětovat rádce menší důležitosti a nechat je popravit, aby uklidnil, co bude nazváno „solným povstáním“.

O několik let později se stejným způsobem obrátila v tragédii nová daňová epizoda. Protože žádný poplatek nestačil k naplnění státních truhlic, Alexej hledá nová opatření, a roku 1656 vymýšlí,

že nahradí mince z čistého stříbra směsí stříbra a mědi. Následky této inovace se ukazují být strašné: inflace, rostoucí finanční zmatek a jako vždy následuje lidové povstání. Národ se znovu domnívá, že je to carovo „okolí“, „penězokazci“, kteří jsou zodpovědní za zhoršení stavu, a „měděná vzpoura“ nabývá takových rozměrů, že je třeba obrátit se na *střelce*,* aby byla zdolána. Potlačení je děsivé. Zajetí vzbouřenci jsou mučeni – nohy a ruce jsou jim useknuty, v méně závažných případech jsou bičováni a ti, kteří přežili, jsou posláni na Sibiř. Alexej Mírný ví, že nemůže ustoupit lidovému běsnění. Tím spíše, jestliže tato dvě velká povstání měla za dějiště hlavní město, přičemž sporadické nepokoje otrásají celým Ruskem. Města od severu na jih – Novgorod, Pskov, Kursk, Voroněž mezi mnoha dalšími – zažívají vzpoury podobné té v Moskvě a poté nelítostné potlačení.

Tyto bouřlivé poměry vyústí roku 1670 do nejzávažnější vnitřní krize říše, která připomíná návrat do neklidné doby: do rolnické války vedené Stěnkou Razinem. Od počátku 60. let 17. století byla oblast Donu neklidná, rolníci a kozáci, které spojovala stejná zuřivost, rozšiřovali místní povstalecká hnutí. Ale těmto roztříštěným nepokojům po několik let chyběl pojící prvek; tuto roli bude hrát Stěnka Razin.

Proslulý Stěnka Razin je ještě v 60. letech 17. století jen jedním z kozáckých velitelů na Donu. Je to dobrodruh, který se neváhá vydat až do Persie a dalších pobřežních zemí Kaspického moře či dolní Volhy, aby se tam oddal rabování. Roku 1670 mění styl a proměňuje se v herolda sociální vzpoury. Stoupá se svými muži proti proudu Volhy, přitahuje k sobě rolníky, chudé vždy připravené vzbouřit se, další kozáky, stejně jako cizí kmeny. A všem těm, kteří ho následují, všem těm, které potkává, oznamuje, že nadešel čas „vzpoury chudáků“

* Střelec/strelec od slovesa streljať – střílet. Sbory mušketýrů vytvořené Ivanem Hrozným, vyzbrojené mušketami.

– už totiž nejsou povinováni poslušností moci, která je drtí. Razinova armáda, která nakonec čítá kolem dvaceti tisíc mužů, se zmocňuje měst, vraždí hodnostáře a pokračuje v cestě až do Simbirsku. Ale zkouška síly v boji s carovými jednotkami, dobře vybavenými a připravenými bojovat proti vzpourám, pro ni bude osudná. Po tvrdých střetech je Stěnka Razin chycen, jeho věrní prchají; bude veřejně popraven v Moskvě za nabádání ke vzpouře. Alexej Mírný se opět ukazuje neoblomným, jakmile je stát v ohrožení.

Vítězství, které si Alexej odnesl nad *velitelem chudáků*, nesmí zakrýt vážnost a důsledky této krize. Stěnka Razin se stává téměř nadpřirozeným hrdinou – lidová pověst ho nazve napůl člověkem, napůl kouzelníkem, necitlivým k ranám, nezranitelným kulkami. Z toho pravděpodobně pramenil veřejný trest určený ke zničení legendy. Ale Stěnka Razin především oživí strašidlo pravých a falešných carů. Říká, že ten, se kterým bojuje, není pravý, neboť Alexej svými opatřeními, která jsou protichůdná k řádu požadovanému Bohem, ukázal, že není car. *Pravý car* je carevič Alexej, který kráčí mezi chudáky podél Volhy, aby na trůně zaujal své legitimní místo. Avšak tento carevič Alexej umírá roku 1670 v předvečer povstání.

Mýtus *falešného cara* má tu přednost, že nezpochybňuje legitimitu panovníka (při té příležitosti carevič neporušil boží řád), ale představuje i nevýhodu, že vrací do popředí postavu, která je vždy v srdci neklidné doby – *falešného cara*. Nástup Romanovců na trůn roku 1613 a pokojné následnictví roku 1645 dávalo tušit, že tato neklidná doba minula. Strašidlo careviče Alexeje doprovázející horlivý průvod vojsk Stěnky Razina svědčí o tom, že to nebylo jen tak. Uvidíme, že bude článkem v řetězu spojujícím *falešné cary* z 18. století s *falešnými cary* z 16. století.

K povstáním, kterými se vyznačují dějiny této vlády, se přidají dvě význačné události, jež změní tvář Ruska z hlediska jeho geografie a ducha. Nejprve se věnujme duchu, neboť ten částečně souvisí s božskou podstatou cara a nyní je v sázce.

Ruská tradice proti reformě: raskol

Vše začíná roku 1652 volbou nového patriarchy Nikona. Postavení ruské církve je tedy zároveň věhlasné i zmatené. Věhlasné proto, že po pádu Byzance se ruská církev vydává za vtělení třetího Říma. Navíc je materiálně mocná, její bohatství je značné, chráněné před daňovými požadavky státní pokladny, a vykonává světskou moc sdílenou s panovníkem. Avšak v duchovní rovině ji spíše charakterizuje jistá průměrnost.

Ruská církev žije v jasné izolaci, jejíž následky v rovině náboženského vědění a chování prelátů jsou tíživé. Posvátné texty jsou překládány s velkou představivostí, rity se rozpadají, klerikové projevují málo tvrdosti ve svém soukromém životě. Od počátku 16. století to vše znepokojuje vzdělané mnichy. Michail Romanov, vědomý si tohoto problému, svěřil církevní komisi úkol o tom přemýšlet a navrhnout lék. Ale o uvedení textů a ritů do původního pořádku rozhodne car Alexej. Nový patriarcha pak musí vykonat tento byt jen velmi skromný záměr.

Jednoduše se jedná o návrat k původním zvyklostem, oznamuje patriarcha, který coby dobrý syn rolníka, velmi bystrého ducha, se nejprve snaží uklidnit situaci. Tvrdí, že chce jen návrat k tradici. Přiznává, že jméno *Ježíše* se psalo špatně – chybou transkripce. Na místo *Isus* je třeba vrátit se k *Iisus*. Rusové si zvykli křížovat se dvěma prsty; patriarcha opravuje, že se sluší tak činit třemi. Jak tyto tak skromné změny mohly rozohnit Rusko?

Patriarchovu reformu obklopuje spousta okázalosti. Roku 1654 a 1656 jsou svolány dva koncily; je podáno odvolání k učeným mnichům z Kyjeva či z hory Athos, aby reformu podpořili. Ale dvojí konflikt, který propukne mezi patriarchou a carem, mezi patriarchovou církví a těmi, kteří ji odmítají, nemá téměř souvislost s navrhovanými reformami. Patriarcha, který je laskán carem, jenž ho jmenoval nejvyšším pánem – jako Filareta, urazí cara svými požadavky. Tvrdí, že uznává přednost duchovní moci nad světskou, tudíž má moc nad carem. To zaviní rozkol. Alexej podporuje církev, která tohoto panovačného patriarchu velmi zneklidňuje. Budou svolány ještě dva koncily, které potvrdí reformy, ale zároveň je na nich vyvozen závěr, že je nutné odstranit Nikona. V tomto opravdovém institucionálním souboji zvítězil car, patriarcha je zavrhnut. Ale tváří v tvář zastáncům ruské tradice – neboť každý tábor se jí dovolával – vychází obraz vládce z této obrovské zkoušky navždy zkalen.

Povstalecký prapor proti reformě ritů byl zdvižen nevšední postavou, a přitom tolik představující Rusko – protopopem Avvakumem. Stejně jako Nikon je původem rolník a vydává se za hlas ruské tradice, neboť Rusko je, jak říká, především rolnická společnost. Stejně jako Nikon je obdařen intenzivní náboženskou horlivostí a přitom je i mocný muž. Odmítá všechny výklady a úpravy navrhované patriarchou, bez sebemenšího strachu čelí hrozbám, mučení, uvěznění ve strašných podmínkách, které bude nucen snášet během posledních čtrnácti let svého života. Píše vlastní životopis – *Život protopopa Avvakuma* – v hovorové nekonvenční ruštině, je to pozoruhodný literární text, první svého druhu v Rusku. Obrací se přímo na cara, vyzývá ho, aby znovu našel své opravdové poslání, které mu světil Bůh – ochránit ruskou tradici, a „nepodřizovat se řeckým textům a zvyklostem“.

Avvakumova výzva je příznivě a s horlivostí přijata značným počtem Rusů všech vrstev, šlechtou i rolníky, kteří se domnívají, že

s reformami je odmítána ruská tradice. A tak se rodí velké schizma, *raskol*, který proti sobě postaví *starověrce* (stoupence starých ritů a staré víry – *starověry*) a reformy považované za rouhavé. Hrdinství starověrců je obdivuhodné, a bezvýhodné. Nemají žádné kněze, organizaci, jsou pronásledováni, mučeni, se zbraněmi v ruce odsuzováni k smrti či k sebevraždě. Ale jsou shromáždění za Avvakumem a pravda je podle nich na jejich straně. Koncil, který je odsoudil, se konal roku 1666: nejsou tato čísla symboly Antikrista? Starověrci se od té chvíle schovají do uzavřeného světa, světa „pravé víry“, odmítajícího církev i stát. Car pro ně není ani tak falešným carem jako Antikristem či jeho zástupcem, protože popřou jeho legitimitu.

Dokonce i u těch, kteří se nepřidají k Avvakumovi, sílí pochybnosti. Co tedy přetrvává z carovy legitimacy zaručené církví, když je konfrontována s Avvakumovým projevem? A církev, která státu zajišťovala bezchybnou věrnost celé společnosti, nehraje tuto roli od chvíle, kdy ji jedna část obyvatelstva zavrhl. Ruská jednotnost, nalomená v neklidné době, znovuoobnovená s nástupem Romanovců, je znovu otřesena, ba dokonce zničena.

Povšimněme si – a to je specifičnost tohoto pro Rusko tak tragického schizmatu – rozdílu existujícího mezi raskolem a reformací, která rozdělila západní křesťanský svět. Reformace byla vzpourou věřících mužů proti církevní moci, která se nechtěla znát k vůli křesťanského lidu po změně. Raskol je naopak vzpourou věrných proti reformám navrhovaným církví. Je to čistě ruský fenomén, cizí dokonce Ukrajině, která tehdy sdílí politický osud Ruska, a tuto otázku také stojí za to vyzdvihnout.

Rusko postupuje do Evropy

Vstup Ukrajiny do sféry vlivu ruského státu se stal další velmi důležitou událostí za Alexejeva panování. Rusko si nepřestávalo klást ukrajinskou otázku. Od roku 1569 byla Ukrajina více pod dohledem Polska než Litvy, což obnášelo výkon polské politické moci nad společností a především vliv katolické církve na ukrajinské ortodoxní věřící. Brestlitevská unie z roku 1596 vytvořila sjednocenou církev vázanou na Řím, ale pro bohoslužby zachovala staroslověnštinu a východní obřady, což otráslو společenstvím ukrajinských věřících. Duchovenstvo, především jeho vyšší hierarchie, se samozřejmě většinově přidalo ke sjednocené církvi, ale věřící většinou zůstali připoutáni k pravoslaví.

Situace již byla složitá kvůli zásahu kozáků – věčných podněcovatelů nepokojů – do tohoto náboženského sporu. Dněperští kozáci se obecně stavěli na stranu rolnického lidu proti nové církvi a přispívali k rozdmýchávání vzpour, v nichž se spojovaly náboženské problémy se sociálními (na Ukrajině stejně jako jinde byli rolníci velmi chudí). Tato sporadická povstání, která byla násilně potlačována, vyústila roku 1648 ve velké hnutí vedené hejtmanem Bohdanem Chmelnickým a podporované krymskými Tatary.

Při každém povstání přicházeli Ukrajinci žádat o pomoc „velkého pravoslavného bratra“ – Rusko. Již v roce 1625, když byl car Michail žádán, aby zasáhnul, dbal natolik o to, aby nerozpoutal